Дмитро Гринь,
Український Вільний Університет (Мюнхен, Німеччина)
Ігор Срібняк
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ТАБОРОВА ПРЕСА ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ В ЧАСІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (з історії заснування та функціонування)

Обставини заснування та функціонування таборових газет полонених українців у Німеччині — «Розсвіт» у Раштаті, «Просвітнього Листка» (з 1 січня 1917 р. — «Громадської Думки») у Вецлярі та «Вільного Слова» у Зальцведелі — до сьогодні привертають увагу дослідників своєю незвичайністю, і більше того — особливою винятковістю. Засновані заходами Союзу визволення України, який був уповноважений до проведення культурно-просвітницької та національно-організаційної роботи в середовищі полонених українців зі складу царської армії, згадувані видання тиражувалися за згодою німецької військової влади, в умовах дії цензури та всіх обмежень Першої світової війни — але попри це вони гідно виконували свою інформаційну місію, а разом з тим несли українцям слово цілковитої правди, коли йшлося про історію боротьби України за свою волю і незалежність протягом усього часу її існування.

Вивчення історії таборової преси було започатковано у середині 1990-х рр. працями О. Сидоренка[658]. Для розуміння специфіки її видання важливе значення мала розвідка І. Крупського[659]. Підсумковий характер у вивченні історії таборової преси мала книга Н. Сидоренко, в якій було простежено основні віхи редакційно-видавничої історії всіх таборових газет[660]. Окремі згадки про функціонування згадуваних видань полонених українців містяться в одній зі статей Л. Кривошеєвої[661]. Ще за кілька років був опублікований

[658] Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. Київ, 1995; Сидоренко, О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири Матеріали третього міжнародного конгресу україністів (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С.207–210.

[659] Крупський І.В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.), 1996. С.341–352.

[660] Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч.: Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. С.64–74.

[661] Кривошеєва, Л.М. Діяльність Союзу визволення України з організації таборової преси, 1915-1917 рр. Українська періодика: історія і сучасність: доп. і повідом. 8-ої Всеукраїнської наук.-теор. конф., Львів, 24-26 жовтня 2003 р. Львів, 2003. С.62–66.

допис співробітників НБУ ім. В. І. Вернадського, в якому була уміщена стисла інформація про заснування таборових газет та подано далеко неповну рубрикацію їх матеріалів[662]. Специфіка видавничої діяльності полонених українців у таборах досить активно розробляється останнім часом, причому це відбувається у двох площинах — у форматі дослідження власне видавничої історії таборових газет[663] та вивчення джерельного потенціалу опублікованих на їх шпальтах матеріалів[664].

Табір Раштат

Підготовка до заснування газети розпочалась у таборі Раштат ще у середині грудні 1915 р. із завезення та встановлення в одному з бараків друкарського верстату та створення Редакційного комітету. Перший випуск часопису «Розсвіт» побачив світ 23 січня 1916 р., що стало можливим завдяки заходам «Гуртка прихильників «Союза Визволення України»». Як йшлося в редакційній статті, мета видання газети була би досягнута, коли би «наші земляки тут в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювались думками, учились, пізнавали самі себе[…]». Це було тим більш важливим, що полонені, на думку редакції, вже були близькі до того моменту, коли впаде «ярмо темноти, ярмо рабства», коли «починає світати як перед сходом», і власне цим очікуванням й був обумовлений вибір назви таборової газети. Також редакція закликала своїх майбутніх читачів до поважання «рідного слова, сказаного в газеті», бо тільки та людина, яка здатна поважати, може стати «громадянином і чоловіком»[665].

Звертаючись до широкого загалу полонених, Редакційний комітет закликав їх до поширення в таборі українського слова та запропонував бажаючим взяти активну участь у просвітній роботі. Але при цьому члени Комітету мусили рахуватися з тим, що значна

---

662 Залізнюк О., Білименко Л., Швець, І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. К., 2016. Вип.44. С.356–368.

663 Срібняк І. Голоско С. Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Вецляр, Німеччина (1915-1918 рр.) Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. S.108–112; Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-виховна місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Синопсис: текст, контекст, медіа. К., 2020. Т. 26. № 3. С. 90-97; Срібняк І., Гринь Д. Національно-виховна місія часопису «Громадська Думка» у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (1917 — початок 1918 рр.) // Український інформаційний простір. К., 2023. № 2(12). С.225-250; Срібняк І., Голоско С. «Подати товаришам дрібку душевної розради і забуття про власну недолю»: таборова газета полонених вояків-українців «Вільне слово» (Зальцведель, Німеччина) у 1916-1917 рр. // Проблеми всесвітньої історії. К, 2019. № 2(8). С. 105-120; Срібняк І., Гринь Д. Національно-виховна місія часопису «Громадська Думка» у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (1917 — початок 1918 рр.) // Український інформаційний простір. К., 2023. № 2(12). С.225-250; Срібняк І., Гринь Д. Театрально-музична складова таборового повсякдення полонених українців у Вецлярі, Німеччина, березень 1917 — травень 1918 рр. (за матеріалами часопису «Громадська Думка») // Емінак. 2025. Вип. 2(50). С. 193-210.

664 Срібняк І., Голоско С. Часопис «Розсвіт» як ретранслятор думок і прагнень полонених українців табору Раштат у Німеччині: 1916-1917 рр. // Київські історичні студії. К., 2021. № 1 (12). С. 6-13; Срібняк І., Шнайдер В. Часопис «Просвітній Листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.) // Київські історичні студії. К., 2020. № 2 (11). С. 50-59; Кудряченко А., Срібняк І. Громадсько-політичний та національний активізм полонених вояків-українців у таборі Вецляр, Німеччина, 1917 р.: зміст і форми (за матеріалами часопису «Громадська Думка») // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 2023. № 32. С. 138-154; Срібняк І., Голоско С. Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916-1917 рр. (початок) // Світ Кліо. К., 2020. № 1. С. 80-89; Срібняк І., Голоско С. Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916-1917 рр. (закінчення) // Світ Кліо. К., 2021. № 2 (1). С. 79-91; Срібняк І., Гринь Д. Український парамілітарний рух у таборі Вецляр, Німеччина, 1916 — перша половина 1918 рр. (за матеріалами таборової преси) // Європейські історичні студії. К., 2023. № 26. С. 84-103.

665 До земляків // Розсьвіт: часопись полонених українців. Раштат, 1916. 23 січня. Ч.1. С.1.

кількість полонених у Раштаті не співчувала українській справі, і тому ставилися «до таких читачів надзвичайно обережно», уникаючи проголошення радикальних гасел у національному питанні. У цей час «Розсвіт» продовжував залишатися органом невеликого гуртка свідомих українців, і всі спроби редакції збільшити число однодумців не давали бажаних наслідків. Справа в тім, що переважна більшість полонених побоювалась навіть наближуватись до «редакційного» бараку, а тим більше — читати свою газету[666].

У перших числах газети про Україну майже не згадувалось, до її видавці намагались привернути до її читання ту частину полонених, які все ще залишались обік української справи. З плином часу на шпальтах «Розсвіту» стали з'являтись матеріали господарського змісту, «статті, які порушували питання педагогічного характеру, поміщувались вірші і т.д.». Поволі газета почала зацікавлювати все більше коло полонених, і з кожним днем більшало його прихильників й читачів. Відтак вже за короткий час часопис ставив перед собою й завдання задоволення потреб свідомих полонених, «які потребували певних відомостей із політичного життя, певного освітлення уважніших світових подій»[667].

У лютому 1916 р. було обрано новий склад Редакційного комітету (20 осіб), заходами якого часопис поступово став набувати все більшої ваги у таборовому житті. І якщо перші числа «Розсвіту» з'являлися щотижнево у кількості 500 примірників (з 1917 р. — двічі на тиждень), то поступово наклад кожного його числа збільшився до 1500 примірників, з яких третина розходилося в таборі, а решта надсилалася на робітничі команди, до інших таборів та Берлінської централі СВУ. Редакційний комітет дбав також і про поширення в таборі інших українських видань («Розвага», «Вістник СВУ», «Українське Слово»)[668].

З 24 лютого 1916 р. доставку (експедицію) часопису передплатникам поза межами табору забезпечував спеціально для цього створений «Адміністраційний комітет» з 10 осіб, який розпочав свою діяльність Завдяки добре поставленій роботі Комітету переважна більшість робітничих команд достатньо регулярно отримувала часопис «Розсвіт», який водночас потрапляв й до інших таборів полонених вояків царської армії в Німеччині. Комітетові «були повірені: книгарня з висилкою замовлених за оплату книжок, карток, листів на робітничі команди, нагляд над друкарнею, розпродаж «Розсвіту» і иньших часописий». Протягом 1916 р. його заходами серед полонених було розповсюджено близько 400 тис. «переписних карток», понад 50 тис. конвертів, 17873 примірники часопису «Розсвіт», значна кількість книжок (шкільних підручників, «Кобзарів» Т.Шевченка та ін.) на суму 7189,18 м.н. Ще 83 тис. примірників «Розсвіту» були вислані комітетом до Берлінської централі та інших таборів полонених українців у Німеччині[669].

У зв'язку зі збільшенням обсягу роботи у липні 1916 р. Редакційний комітет було реорганізовано у Редакційну секцію (Видавниче товариство) на чолі з радою у складі голови (він же головний редактор), писаря, редактора, двох коректорів, трьох «заступників» (кандидатів у члени ради — *авт.*), делегата від Просвітнього відділу СВУ та референта Генеральної Ради[670]. На її засіданнях могли бути присутніми й інші члени товариства, які в такий спосіб мали можливість докладніше придивитись до редакторської роботи[671].

Крім власне видання часопису, секція поставила перед собою і завдання «зорґанізувати полонених Українців для науки редакційної й видавничої справи, щоб вони могли самостійно вести сю роботу». Забезпечити реалізацію цього члени секції планували шляхом активнішого залучення «своїх членів до редакційної роботи: писати статті, ре-

666 З приводу сотого числа часописи «Розсвіт» // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 травня. Ч.35(100).

667 Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

668 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.105, арк.3-18.

669 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3 («Реґулямін Редакційної Секції полонених Українців у Раштаті»).

670 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1.

671 Терлецький О. Українці в Німеччині 1915-1918 Т. 1. Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпціґ, 1919. Т.1. С.216.

дагувати й коректувати їх, й загалом усього вчить, що звязано з редакторською та видавничою роботою». Секція була відкрита для всіх таборян, відтак її членом міг стати «кожний Українець раштатського табору, який цікавився редакційними справами» та прийнятий 2/3 голосів її членів[672].

Завдяки всім цим інноваціям таборовий часопис досить скоро здобув собі авторитет і повагу серед полонених, що збільшувало коло прихильників газети та її передплатників. Все більше її читачів «все частіше зверталися за порадою до редакції, висловлювали їй подяку і все частіше присилали їй своїх творів»[673]. Особливо ефективно «Розсвіт» виконував функцію комунікатора між табором і розкиданими на величезній площі робітничими командами, а крім того — давав всім бажаючим знання з основ редакторської та видавничої справи, що відкривало перед ними можливість працювати в українських типографіях та видавництвах (після звільнення з полону).

Поява таборової газети свідчила про те, що «для українців починається нове життя; проходять часи несвідомості, часи поневолення, нація пробуджується, і прийде скоро день свободи, вільного розвитку духового й економічного». Редакція намагалася не замикатися у вузькому гуртку однодумців — вона прагнула до того, «щоби якнайширше коло людей приймало участь у цій (видавничій — *авт.*) справі», щоб «пробудити у людей бажання письмово висловлювати свої думки»[674].

Річний термін видання «Розсвіту» переконливо свідчив про те, що газеті вдалось придбати симпатії тисяч і тисяч полонених українців, для яких вона стала надзвичайно ефективним засобом згуртування (як тих, хто залишався в таборі, так і членів робітничих команд). Досить промовистим видається й сумарна цифра річного накладу часопису: протягом 1916 р. у таборовій друкарні було видрукувано 100922 примірники часопису «Розсвіт»[675], що переконливо свідчить про розмах національної роботи у таборі Раштат.

Після реорганізації видавничого секції у видавництво «Український Рух» останнє отримало все необхідне обладнання (електричний мотор та машину для різання паперу). Маючи у своєму складі п'ять підрозділів (книгарню, експедицію, редакцію, друкарню, переплетню) видавництво за перші три місяці 1917 р. віддрукувало 96000 примірників часопису «Розсвіт», 4000 примірників брошур та 94000 примірників різних форм[676]. Загалом же за перше півріччя 1917 р. видавництво «Український Рух» видрукувало 185582 примірників таборової газети «Розсвіт» (73 тис. примірників було відправлено до інших таборів, ще 81 тис. — надіслана до робітничих команд) та 7800 примірників різних брошур[677].

У цей час таборовий часопис відігравав визначну роль у комунікації між полоненими. Його редколегія (з нагоди видання його сотого числа), справедливо відзначала, що часопис регулярно, з номера у номер ніс «тисячам полонених Українців їх рідне слово, якого вони були позбавлені в себе дома», і попри всі негаразди давав «полоненим нашим землякам у тяжкі хвилини розраду в їх незавидному житті», ділився з ними «сумними, то радісними вістками, […] нагадував про спільну працю, пригадував наші ідеали та закликав до боротьби за нашу покривджену націю». За короткий час «Розсвіту» вдалось охопити своїм впливом «ширші маси нашого народу поза табором, щоб спільною думкою зв'язати та об'єднати тисячі полонених українців». Це вимагало «багато праці, багато енергії, твердої віри в роботу й щирої любови до свого покривдженого народу». Але всі труднощі було подолано, на початку літа 1917 р. «Розсвіт» вже передплачували й читали тисячі полонених

672 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1.
673 Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).
674 Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).
675 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3.
676 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.29.
677 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.50.

українців, «він пускав свої проміння майже по цілій Німеччині, заглядав у далекі кутки, пробивався всюди, де тільки є хоч один Українець»[678].

Табір Вецляр

У таборі Вецляр підготовчі заходи до заснування таборової газети розпочалися вже на початку жовтня 1915 р. — з моменту започаткування у ньому просвітньої роботи. На цей час в таборі не існувало ще української організації як такої, і організаційна робота обмежувалася скликанням гуртку українських активістів (20-30 осіб), які під проводом когось з членів Просвітнього відділу обговорювали різні сторони таборового життя. На одному з перших таких засідань голова Просвітнього відділу СВУ Роман Смаль-Стоцький запропонував заснувати таборову газету, і після короткого обговорення ця пропозиція була підтримана присутніми на зборах полоненими. При цьому було відзначено, що наразі серед полонених немає відповідних фахових сил (журналістів та редакторів) для реалізації цього задуму. Разом з тим було ухвалено назву газети — «Просвітний Листок», періодичність її видання (тричі на місяць) та спосіб тиражування (на друкарській машинці). Програма часопису практично не обговорювалася, було лише вирішено, що в ньому уміщуватимуться «статті, оповідання, вірші», а дописуватимуть до газети «хто що може і як може»[679].

З цього моменту справою майбутнього заснування газети опікувався безпосередньо Р. Смаль-Стоцький, а питання її тиражування регулярно обговорювалися на щотижневих зборах полонених українців, що скликалися Просвітнім відділом СВУ. Як йшлося у рукописному звіті «Історія Видавничого Товариства імені Б. Грінченка, полонених українців табору Вецляр, за час від 15 жовтня 1915 р. до 20 січня 1916 р.» — «справа ведення часописї провадилася в той спосіб, що співробітники (3-5 душ) писали, подавали матеріял голові п[ану] Стоцькому, який по своєму згляду (на свій розсуд — *авт.*) той матеріал відкидав або редагував і друкував на машинці у м[істі] Вецлярі»[680].

Відтак останній виконував функції головного редактора і видавця таборового друкованого органу «Просвітний Листок» («Просьвітний Листок»), перше число якого побачило світ 15 жовтня 1915 р. (і видавалося далі через кожні десять днів). Вже невдовзі виконання основних технологічних операцій (друкування та скріплення номерів) було перенесено до табору, між тим відбір матеріалу для публікації й загальне редагування продовжував здійснювати Р. Смаль-Стоцький. При цьому «не було ніяких зборів, ніяких організаційних нарад, а були тільки приватні порозуміння голови С[тоцького] з поодинокими співробітниками часописї, які постійно чи випадково щось дописували»[681].

Зміни у цей порядок зайшли за півтора місяці, коли 28 листопада ц.р. була скликана організаційна нарада за участю членів Просвітнього відділу СВУ (Р. Смаль-Стоцького, П. Кармaнського, Мітієвського, о. Петра Катеренюка) і українських активістів з числа полонених (Василь Бахір, А. Полуботок, Білик, Шевчук, Волошин, Решетило, Забіяка, Сидоренко, Якубчук, Брежицький, Волицець, Чумак). Її учасники ухвалили рішення про створення пресової секції з кількома підсекціями — газетною, друкарською, видавничою і книгарні. Також було обрано провід пресової секції (В. Бахір — голова, А. Полуботок — секретар, Шевчук — скарбник, П. Кармaнський — референт). У подальшому члени пресової секції регулярно відбували свої засідання, під час яких зокрема обговорювали матеріали, що пропонувалися до друку, а також вирішували інші поточні питання. Разом з тим, процес «редагування, коректування і весь технїчний бік спра-

678 З приводу сотого числа часописи «Розсвіт» // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 травня. Ч.35(100).
679 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52.
680 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52 зв.
681 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52 зв.

ви лишився в руках референта від „Просвітного Відїлу”», на нього також покладалася й фінансова сторона справи[682].

Заходами членів пресової секції до кінця 1915 було підготовлено до друку та розтиражовано вісім випусків часопису — кожен з яких у кількості 130 примірників (більшість з них безкоштовно передавалися до бараків, в яких мешкали полонені українці). Як зазначалося у вже цитованому звіті — частина накладу газети залишалася у редакції через інертність переважної більшості таборян та відсутності зацікавленості до ознайомлення з його матеріалами. У цей час не лише широкий загал полонених, але навіть й частина симпатиків української справи з їх числа поставилися до таборової газети або вороже або байдуже[683].

Поясненням такій реакції на вихід перших чисел часопису може бути те, що журналістський рівень його матеріалів ще не був достатньо високим (майже усі розміщені у ньому дописи були авторства самих полонених, і зокрема вже згадуваних В. Бахіра, А. Полуботка, Брежицького, Волинця, Білика, Шевчука, Чумака, Якубчука[684]. Крім того пресова секція розповсюджувала у таборі й інші українські газети, зокрема «Українське Слово», фрайштадську «Розвагу», «Вістник СВУ». Тільки протягом листопада-грудня 1915 р. у Вецлярі було роздано і реалізовано 7306 примірників «Українського Слова» і 911 різних чисел «Вістника СВУ»[685].

З 1 січня 1916 р. часопис перейшов на «високий» друк — його тиражування здійснювалося у міській друкарні Вецляра двічі на місяць (1 і 15 числа)[686]. На цьому етапі газета друкувалася вже значно більшим накладом (3 тис. примірників), які проте не знаходили свого читача — з цієї кількості кілька сотень примірників переправлялися до робітничих команд, і ще кілька десятків розходилися у таборі. Діяльність пресової секції не обмежувалася лише виданням часопису «Просвітний Листок» — у січні 1916 р. заходами її членів були опубліковані «Календар на 1916 р.» (у кількості 500 примірників) та «Захалявна книжечка, присвячена славному й світлому Союзу визволення України», яка містила в собі передрук усіх матеріалів перших восьми номерів «Просвітнього Листка»[687]. Як і раніше — вся відповідальність за редагування часопису покладалася на референта «Просвітнього відділу» П. Кармaнського, який хоча й докладав усіх зусиль для забезпечення тиражування часопису[688], проте не міг збільшити його популярність серед полонених через їх інертність.

З плином часу таборяни все більше призвичаювалися до читання своєї газети. Свідченням зростання популярності «Просвітного Листку» стало надіслання деким з полонених невеликих сум пожертв для потреб газети, які маючи скудні заробітки (зазвичай одна німецька марка денно) — тим не менш вважали своїм обов’язком підтримати газету половиною свого денного заробітку[689]. У свою чергу — німецька комендатура табору передала у розпорядження Видавничого товариства один з бараків, що також опосередковано свідчило про посилення потенціалу таборового часопису.

Зміни на краще додатково унаочнилися після видання присвяченого Т.Шевченкові березневого випуску (№ 5) газети та приходу до роботи в редакції нового голови Просвітнього відділу СВУ Богдана Лепкого, який фактично став головним редактором газети після від’їзду з табору П. Кармaнського у лютому 1916 р. Його зусиллями матеріали в «Просвітньому Листку» були чітко структуровані за такою схемою: вступна стаття «на полїтичні

---

682 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.52 зв.-53.

683 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.53.

684 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.53.

685 *Лисецький П.* Як виглядає просвітно-орґанїзаційне життє в українськім таборі у Вецлярі // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 20 січня. Ч.3(186).С.37.

686 Зміна у видаваню «Просьвітнього Листка» // Просвітний Листок. Вецляр, 1916. 1 січня. Ч.1. С.7.

687 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.53 зв.

688 *Кармaнський П.* Шляхом визвольної боротьби (спомини) // Визвольний Шлях. Лондон, 2005.Кн.8(689). С.95.

689 Подяка // Просьвітний Листок. Вецляр. 1916. 16 лютого. Ч.4. С.8.

теми і злобу дня, історичні статтї на теми звязані з сучасним положенням України з ілюстраціями, вірші й оповідання, хронїка з таборового життя й події в світї»[690].

Пресова секція навесні 1916 р. збільшила свій склад, до її складу — крім вже згадуваних таборян — приєдналися полонені Козицький, Шипуков, Решетняк, Ющенко і член Просвітнього відділу (і референт часопису) В.Пачовський. Останній брав діяльну участь у змістовному наповненні рубрик «Події в світі», «Вісти з Росії», «Війна», а також готував вступні статті. Редакція намагалася подавати більше інформації про таборове життя, відтак у здвоєному (№ 12-13) числі був уміщений короткий огляд діяльності усіх таборових організацій. У ньому, зокрема, йшлося й про роботу пресової секції, яка у цей час збільшила свій склад шляхом кооптації представників (референтів) від усіх таборових організацій, що було зроблено задля того аби «преса була дїлом і наукою для всїх громадян та організацій»[691].

Прихід до складу секції нових членів створив усі можливості для видання «Просвітнього Листку) тричі на місяць (5, 15, 25 числа кожного місяця), починаючи з 5 червня 1916 р.[692]. Проте особливо активізувалася діяльність пресової секції після відрядження до Вецляра 13 українських активістів з табору Фрайштадт, які мали багатий досвід проведення національно-організаційної роботи. 10 червня 1916 р. вони були присутні на засіданні членів пресової секції та ознайомили присутніх зі змістом окремого «регуляміну», надісланого до табору президією СВУ. На виконання його положень пресова секція була реорганізована у редакційний комітет, провід в якому перейшов до новообраного правління (голова — Іван Лазько), останній увійшов також до складу «уряду» табору («Генеральної Старшини»)[693].

Новий склад редколегії повсякчасно дбав про зміцнення зв'язку «газета — читач», вбачаючи в ньому запоруку популярності «Просвітнього Листка». Це було тим більш актуальним через виїзд переважної більшості полонених для участі в сільськогосподарських роботах у німецьких господарствах, в силу чого таборова газета мала ефективно виконувати місію сполучника між таборовою організацією і робітничими командами. А для цього, на думку редакції часопису, остання могла і повинна була стати місцем для висловлення думок і бажань полонених. Тому в одному з номерів часопису був розміщений заклик до всіх полонених: «пишіть хто як думає, оповідайте про свої пригоди, критикуйте газету, критикуйте роботу, що в нїй зле, пишіть, що для нас корисно, а що нї, пишіть скарги загального плану, одним словом все, що у кого наболіло[…] та надсилайте до редакції». Редакція готова була реагувати навіть ті матеріали, які не мали би підпису[694].

У серпні члени редакційного комітету дійшли думки про доцільність перенесення тиражування газети до табору, і після проведення всіх підготовчих робіт у одному з бараків і встановлення у ньому друкарського верстату — з 1 вересня 1916 р. (за іншими даними — з 4 вересня)[695] видання «Просвітнього Листка» вже забезпечувалося силами полонених українців на всіх етапах редакційно-видавничого процесу. Устаткування друкарської машини в таборі дозволило продовжити видання газети вже в якості тижневика. Комітет подбав і про розповсюдження газети — таборовий газетяр відвідував кожен барак зі свіжим числом «Просвітнього Листка», і всі хто потребував мали можливість придбати газету, сплативши лише 5 пфенігів. Одночасно товариство подбало і про організацію регулярного надіслання часопису для робітничих команд, відтак з 3000 примірників часопису 200 надсилалися до СВУ, 200 — до табору Зальцведель, 200 — до табору Раштат, 1800-2000 — на робітничі команди, решта реалізовувалася у таборі[696].

690 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.54 зв.
691 Із таборового життя // Просьвітний Листок. Вецляр. 1916. 25 травня. Ч.12-13. С.7.
692 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.54 зв.
693 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.54 зв.
694 Просьвітний Листок. Вецляр. 1916. 5 липня. Ч.16-17. С.10.
695 Із таборового життя // Просьвітний Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч.23. С.5.
696 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.55.

Прагнучи збільшити читацьку аудиторію редакційний комітет спрямовував часопис у тематичному відношенні так аби його напрям «прихилявся до настрою маси, не виступаючи різко з національним характером в цілі зєдання загалу полонених». Як і раніше вважала одним зі своїх пріоритетних завдань докладне висвітлення різних сторін внутрішнього життя табору, хоча через залучення переважної більшості полонених до польових робіт в складі робітничих команд Вецляр спорожнів, відтак таборових новин гостро бракувало. Між тим провід СВУ в одному зі своїх листів до редакційного комітету (від 28 серпня 1916 р.) звертав увагу його членів на небезпеку перетворення газети на рупор «відірваного від життя гуртка», натомість дуже важливим мала стати репрезентація на сторінках «Просвітнього Листка» «життя цілого табору» та «поглядів різних напрямків»[697].

Визнаючи слушність аргументів президії СВУ редакційний комітет запровадив (з одночасним їх тематичним розширенням) три нові рубрики «З таборового життя», «Вісті з українського життя і Росії» та «Листування редакції». Кількаразове комітет звертався до загалу полонених «пояснюючи значіннє часописи, старався навязати тїснїйші зносини з командами, вів переговори з інтелїґенцією табору (йдеться про освічену частину полонених — *авт.*), яка ставилася негативно до часописи». Зрештою, редакційний комітет знайшов можливості аби змінити «часопись в напрямі відповідаючім на всї питання хвилі», при чому основний наголос було зроблено на справі «національного й суспільного освідомлення, як і на змагання до кращої будуччини, звертаючи головну увагу на це, щоби наша часопись найкраще віддавала (тут: відтворювала — *авт.*) життя табору, особливо що доторкається життя й дїяльности орґанїзацій»[698].

У вересні 1916 р. всі ці питання були обговорені на загальних зборах редакційного комітету в присутності Б. Лепкого. На думку останнього — редакційний комітет «Просвітнього Листка» мав докласти всіх зусиль для того, аби газета своїми матеріалами «оживляла життя через захоплювання загалу принціпіяльними питаннями, як національними так соціяльними, а не йшла за хвилевим настроєм у таборі». Невідкладними завданням була й організація ефективного «кольпортажу» (поширення газети в таборі та поза його межами), уміщення інформації про всі новини таборових гуртків та організацій, приєднання до газети більшого кола читачів шляхом проведення «читацьких конференцій». Аби змінити на краще ситуацію в газеті учасники загальних зборів ухвалили рішення видавати «Просвітний Листок» двічі на тиждень (замість одного), урізноманітнити змістове насичення її матеріалів — для чого активніше залучати до їх написання членів таборових організацій. Також було вирішено організувати «школу для виховання репортерів» та продовжити практику регулярного передання більшої частини накладу газети до робітничих команд, водночас публікуючи на її шпальтах матеріали, що від них надходили[699].

4 жовтня 1916 р. були скликані загальні збори членів редакційного комітету, які обрали новим своїм головою полоненого Андріюка. Під час їх роботи були висловлені побажання аби «таборова часопись притягала більше співробітників, щоби вона не виглядала такою однобічною і одноманітною і аби більше відбивала сьогочасне життя». Ці настанови були прийняті до виконання проводом редакційного комітету, до складу якого напливало все більше нових членів. Цього місяця завершилося вецлярське відрядження 13 фрайштадців, які повернулися до свого табору, натомість на вивільнені після їх від'їзду посади (редактора, писаря і скарбника) були обрані відповідно полонені Бахір, Буховенко і Ступак[700].

Рішенням чергових загальних зборів редакційного комітету, які відбулися 22 листопада ц.р., організація прийняла назву «Видавниче Товариство ім. Бориса Грінченка». Тоді

[697] ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.55 зв.
[698] ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.55 зв.
[699] Із таборового життя // Просвітний Листок. Вецляр. 1916. 15 жовтня. Ч.28. С.5.
[700] ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.56.

ж було затверджено й статут Товариства, який був укладений за зразком аналогічної української організації у Фрайштадті. У цей час до редакції напливало все більше різних матеріалів, щоправда лише невелика їх кількість надавалися до друку. В силу цього члени Товариства проводили регулярні наради, на яких обговорювали питання про замовлення якісних дописів, насамперед статей на соціальні теми, а також з наукової тематики, у зв'язку з чим було ухвалено активніше залучати до співпраці цивільних освітян, які працювали в таборі[701].

Скликані 18 грудня 1916 р. надзвичайні збори ухвалили рішення видавати часопис з частотою двічі на тиждень, а також змінити його назву, відтак з 1 січня 1917 р. часопис став називатися «Громадська Думка». Редакція пояснювала доцільність обрання саме цієї назви в такий спосіб: «Коли ж просвіта розвинулась в ширших розмірах, коли забило живцем організоване життя, у просвіті стала брати участь ціла громада табору» необхідно було віднайти нові форми організаційно-національної роботи. І в цьому якнайкраще прислужилися традиції газети «Громадська Думка», яка короткий час видавалася у Києві з кінця 1905 р. і була заборонена царатом. Відтак вецлярський часопис символічно переймав естафету цього київського видання, прагнучи стати продовженням живої думки на німецькій землі: «В далекій чужині, куди нас доля загнала, ми (редакція вецлярської «Громадської Думки») відроджуємо щирі думки рідних громадян та угрунтовуєм їх в ту свідому й нову силу, яка переможе наших ворогів». Насамкінець редакція закликала своїх читачів щоби «кожна одиниця нашої громади по своїй змозі» дбала «про своє добро і добро громади, пам'ятаючи що громадська думка у всьому строю життя є головною»[702].

З цього моменту часопис виходив надалі 6 разів на місяць накладом у 3500 примірників, з яких розходилося від 2300 до 3300, решта — залишалися в редакції. Станом на кінець січня у складі товариства перебувало 40 членів, які також були задіяні в роботі різних структур Товариства. До їх числа належала т.зв. «переплетня» (палітурна майстерня), в якій учні під керівництвом полоненого Ткаченка виконували різні замовлення таборових організацій, а також книгарня-кіоск, що розташовувалася у приміщенні кооперативної Чайні (буфету), пропонуючи таборянам для придбання книги та часописи[703].

Початок 1917 р. був позначений для таборової газети полонених українців у Вецлярі «Просвітній Листок» неординарною подією — зміною назви, і її редакція спробувала максимально переконливо пояснити доцільність цього кроку в редакційній статті. Зробивши короткий екскурс в історію газето-видавничої справи у таборі Вецляр редакція відзначила, що «назва „Просвітній Листок" була прийнята ще в той час просвітної праці в таборі, коли панував один клич — „просвіта!"», і коли просвіта розумілась, як проповідь, яка приходить і яку тільки треба приймати». Назва таборового часопису додатково наголошувала на важливості просвіти для всіх таборян, але з плином часу — «коли ж просвіта розвинулася у ширших розмірах, коли забило живцем орґанїзаційне життє і у просвітній праці стало брати живу участь цїла громада табору» у декого з полонених настало розуміння того, що ця назва є «завузькою». Особливо невідповідність назви газети почала кидатися у вічі після проведення реформи просвітно-організаційного життя громади, коли «кермо і відвічальність за працю взяли на себе орґанїзації табору»[704].

На глибоке переконання редакції часопису — «святе слово „просвіта"» вже не охоплювало всього того, що відбувалося у таборі протягом 1916 р., бо «просвіта є жерелом, із якого живі люди черпають духову силу для розуміння громадського життя», а під її впливом «розвивається і збагачується[…] думка, *громадська думка*». Нова назва таборового часопису («Громадська Думка») також «апелювала» до однойменної київської газети, яка

701 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.56 зв.

702 В.Г. Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.48. С.2-3.

703 ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.1, арк.56 зв.-57.

704 Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.1(48). С.2.

недовгий час виходила в 1905 р., перш ніж була заборонена царським урядом. Тому приймаючи цю назву українська таборова громада прагнула нагадати, що «українська громадська думка не спинилася від заборони, не пішла на угоду своїм ворогам, а розвинулася і прийняла виразнїщі й грізнїщі форми» для Російської імперії, і що навіть на чужині — в полоні українці здатні відродити «щирі думки рідних громадян» та з'єднати їх «в ту свідому і нову силу», яка буде здатна перемогти царську деспотію[705].

Аргументуючи свою думку редколегія наполягала: «громадська думка є та неперерив-на сила, яка відбиваючись на всїх сторонах життя, диктує устрій і лад тому життю», з огляду на що «треба дбати, щоби громадська думка виростала, піднїмалась, набирала б розуму із тяжкого досвіду і вела до кращого життя». Редколегія газети запропонувала кожному полоненому долучати свою власну слушну думку до громадської, дбаючи при цьому як про своє особисте добро, так і добробут громади, нести «своє зерно до[…] «Громадської Думки», щоб вона збагачувалася[…] й відбивала б те, *що ми є та як хочемо бути*»[706].

Можна лише припустити (через відсутність зворотної реакції полонених українців на зміну назви), що ця аргументація була достатньо переконливою для таборового загалу, і серед таборян не знайшлося противників такого перейменування. Так само позитивно полонені сприйняли й оновлений дизайн графічної заставки газети, але найголовнішим для них залишався її зміст, який після Лютневої революції в Росії набув значно більшого різноманіття та набагато виразнішого громадсько-політичного звучання. До цього була вже готова й переважна більшість таборян, для яких повалення царату стало подією першорядного значення, що уможливила їм позбутися почуття страху за долю своїх родин та вже вільно читати все, що вони вважали собі за потрібне.

Водночас газета навіть у цей сприятливий для таборової журналістики час не збиралася «почивати на лаврах», а навпаки — її провід (управа Видавничого товариства і редакція) — «не спускав з ока ваги друкованого слова й завше старався, що б наша часопись, оскільки то було можливе, відбивала в собі як загальне життє, так само й спеціально наше таборове». Хоча редакція не мала у цей час жодних проблем з наповненням більшості тематичних рубрик, і за її зізнанням — «матеріялу для заповнення газетних шпальт» цілком вистарчало, разом з тим мала місце «прогалина за браком в нїй статей на суспільні та економічні теми, як також статей популярно-наукових»[707].

Наклад газети у цей час складав 3000 примірників, невдовзі збільшившись до 3500. З цієї кількості розповсюджувалися від 2300 до 3300 примірників кожного випуску газети, решта передавалася до таборових бібліотек, а також пересилалася для провідних функціонерів СВУ. Газета отримувала пожертви від полонених, які переказувалися за бажанням жертводавців на визначені ними цілі через касу «Громадської Думки»[708]. Як і раніше — у таборовій друкарні виготовляються афіші, оповістки, програмки, бланки, статути організацій та інша поліграфічна продукція, завдяки чому українське друковане слово проникало в усі сфери таборового життя та увиразнювало національну душу цього таборового вогнища української національно-визвольної думки.

Надзвичайно ефективним засобом впливу на полонених було видання тематичних номерів, присвячених найвизначнішим українцям — творцям новітньої України. На початку березня 1917 р. редакція опублікувала окреме число газети, яке містило цілу низку матеріалів про життя та діяльність Тараса Шевченка[709]. Його відкривала велика стаття з портретом Кобзаря на першій сторінці, в якій були наведені основні віхи його життєвого шляху. Матеріал «Великий Невільник» містив численні цитування поетичної творчості Т.Шевчен-

[705] Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.1(48). С.2.
[706] Громадська Думка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч.1(48). С.3.
[707] Видавниче т[оварист]во ім. Б. Грінченка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 березня. Ч.13(60). С.5-6.
[708] Видавниче т[оварист]во ім. Б. Грінченка // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 березня. Ч.13(60). С.6.
[709] Громадська Думка. Вецляр, 1917. 10 березня. Ч.14(61). С.1-16.

ка, що стосувалася насамперед пригнобленого становища українського народу в Російській імперії та поневірянь Кобзаря під час заслання. У замітці С.Зубченка «Встане Україна!..» містилася згадка про «малодухів» з числа тих полонених українців, які «ще до недавна противилися […]освідомляючій праці, зрікалися свого національного имені», але під впливом геніального Шевченкового слова навіть у цієї категорії таборян «озивається їх українська совість, сміливо лунає українське слово»[710]. Номер був багато ілюстрований, зокрема в ньому були уміщено кілька фото (у т.ч. й могила Т.Шевченка на Чернечій горі в Каневі).

Часопис ніколи не втомлювався «скликати і вербувати все нових і нових приклонників», закликаючи полонених до об'єднання: «збирайтеся в одну велику сїмю — в українську громаду, обєднані ставайте в боротьбу за ваші права і волю, кращу будучність своєї батьківщини». Його редакція апелювала й до тих полонених, які все ще сумнівалися, і уникали брати до рук «Громадську Думку». Між тим саме вони мали почути пораду газети: «читай, міркуй, толкуй другим і ставай в ряди тих, які не мечем, а громадською думкою йдуть до боротьби за свої права полїтичні». Долучившись до читання часопису полонений знатиме «як закладати й вести орґанїзації, товариства, як вести вдома хазяйство, як поступати при виборах до парляменту, чи то ради громадської; хто читає «Громадську Думку» постійно, той зачинає розуміти і розбирати полїтику». Закликавши таборян активніше переплачувати газету, редколегія слушно вважала, що це допоможе «звалити остатки темноти серед нашого народу», бо «чим більше передплатників обєднаємо для «Громадської Думки», тим більше буде в нас на вільній Україні розумних людей[711].

Провід Видавничого товариства й редактори газети завжди велику увагу приділяли поширенню часопису серед робітничих команд — тільки за перше півріччя 1917 р. полоненим було надіслано понад 20 тис. примірників газети. Якщо станом на 1 липня 1917 р. «Громадська Думка» розходилася на 607 команд з 1000, то вже на кінець року часопис охоплював всі команди так, що «найглухійший куток робітничої команди був зв'язаний з життям табору»[712]. Редакція провадила широке листування з робітничими командами, отримуючи в день десятки листів з різними запитами й проханнями полонених. Свідченням довіри полонених до свого часопису може слугувати й те, що в окремі дні редакція отримувала 300-400 марок німецьких у якості пожертв з робітничих команд[713].

Табір Зальцведель

Історія заснування таборової газети у Зальцведелі розпочалася з того, що 11 лютого 1916 р. «Національно-Просвітній Гурток» і Просвітній відділ СВУ створили для цього ініціативний гурток, який невдовзі реорганізувався у пресову (видавничу) секції, що мала завданням практично реалізувати справу заснування й видання табірної газети. Було обрано управу секції у складі голови, його заступника, писаря, скарбника і адміністратора, створено редакційну колегію на чолі з членом Просвітнього відділу П.Карманським (заходами якого газета, власне, й з'явилася, і який вів її до сьомого числа). Через тимчасову відсутність у типографії друкарського верстату та українських шрифтів для складання текстів, було вирішено видавати часопис лише два рази на місяць. Для полегшення зв'язку з майбутніми читачами та дописувачами на редакційному бараку члени пресової секції встановили скриньку, в якій полонені мали можливість залишати свої листи[714]. На другому засіданні пресової секції і редколегії, крім обговорення матеріалів, що надійшли

[710] Зубченко С. Встане Україна!.. // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 10 березня. Ч.14(61). С.9-10.

[711] Жнива «Громадської Думки» // Громадська Думка. Вецляр, 1917. 2 серпня. Ч.53(100). С.1.

[712] *Лисецький П.* Як виглядає просвітно-організаційне життє в українськім таборі у Вецлярі // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 3 березня. Ч.9(192). С.133.

[713] ЦДАВО України, ф.4382, оп.1, спр.34, арк.2-10.

[714] *Павленко П.* Огляд дїяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 лютого. Ч.13(72).

до редакції, була вирішена справа з назвою часопису. На думку полонених — назва «Вільне Слово» найбільш влучно характеризувала майбутній зміст статей полонених, які редакція планувала приміщувати на сторінках газети.

Перше число двотижневика полонених «Вільне Слово» з'явилось 1 березня 1916 р. і мало на своїй титульній сторінці гасло: «Товариші! Говоріть і пишіть все і всюди по українськи, бо це ганьба соромитись і легковажити матїрню мову! Вчащайте усї на науку рідної історії і письменства, бо кожна шануюча себе людина повинна знати свою минувшину і духове надбання своїх батьків»[715]. У статті «Від Редакції» було визначено основні завдання часопису, який своїми матеріалами мав дати полоненим «…дрібку душевної розради і забуття про власну недолю» та найцікавіші відомості, а також уміщувати різні думки на громадянські питання, щоби плекати у полонених «свідомість горожанських та національних прав», і в такий спосіб позбутися «намулу несвідомості, байдужості та заляканості, якім замулили нашу душу віки неволі в путах чиновництва, солдатчини і громадянської нужди»[716].

Вже під час тиражування перших двох чисел газети виникли непередбачувані труднощі, коли у таборовій типографії зіпсувався верстат. Тоді на допомогу редакції прийшла німецька комендатура, завдяки сприянню якої майже весь наклад перших двох чисел газети було видрукувано в міській типографії Зальцведеля, при чому наклад першого числа склав 2000 примірників, другого — 2500. Такі обсяги дозволяли надсилати частину його накладу до інших українських таборів у Німеччині й Австро-Угорщині[717].

Попри досить енергійну протидію газеті з боку окремих полонених-русофілів, «Вільне Слово» почало розповсюджуватися у таборі та активно поширюватися в робітничих командах, які отримували його безоплатно. Намагаючись донести українське слово до полонених українців, які працювали далеко поза табором, Видавнича секція зверталась до них з проханням підтримати газету добровільними датками, які допомогли би покрити видатки на друк. При цьому редакція обіцяла уміщувати на шпальтах газети назви тих робітничих команд, які відгукнулись би на цей заклик та організували збірку коштів серед полонених. Дуже важливим було й те, що вже починаючи з середини березня 1916 р. всім полоненим, хто публікував у газеті свої матеріали (як прозу, так і поетичні твори), виплачувались авторські гонорари. Для активнішого залучення таборян до справи видання всіх бажаючих запрошували на засідання Пресової секції з можливістю участі в обговоренні їх матеріалів[718].

Згадуючи перший і найтяжчий період діяльності пресової секції П.Павленко писав: «Друкарська машина ще не була влаштована; то на початку роботи зіпсувалася; не було потрібного шрифту; друкарі [...] української мови добре не розуміли, в українських виданнях ніколи не робили й тому при складанні робили багато помилок; ніхто із членів секції, крім одного редактора, не був знайомий із редакторською і видавничою справою; не було коректорів і тому самому редакторові приходилося правити всю коректуру. [...] Не було потрібного числа сталих дописувачів, які б надсилали матеріял до часопису»[719].

Члени пресової секції крім справ, пов'язаних виключно з виданням часопису, були задіяні й в інших табірних інституціях. Редактор видання часто був змушений відвідувати всі таборові організації, збираючи різні інформації про їх діяльність[720]. Багато сил відбирало полагодження різних адміністративних справ. Через відсутність у таборі спеціального приміщення для продажу газет, їх необхідно було розносити до кожному бараку. «Але

---

715 Див.: Вільне Слово: двотижнева часопись полонених табору Зальцведель. Виходить заходом Просвітного Виділу С.В.У. і полонених. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч.1. С.1.

716 Там само.

717 *Павленко П.* Огляд дїяльності Видавничого товариства імени П. Кулїша // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

718 Вісті з табору // Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 15 березня. Ч.2. С.6.

719 *Павленко П.* Огляд дїяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 13 лютого. Ч.13(72).

720 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.1-8.

робити це також було трудно, бо через чорносотенців, які тоді ще були в силі, не тільки по бараках [...] а й по майдану небезпечно було ходити. [...] Були випадки, що газетяра били, забирали у нього касу, а часописи рвали»[721].

Такий стан справ тимчасово гальмував справу розповсюдження табірного часопису, проте був не в змозі її припинити. Енергійна праця розповсюджувачів спричинилася до поступового збільшення обсягу продажу газети у таборі. З 10 квітня 1916 р. газета почала виходити тричі на місяць, а вартість її примірника становила лише два пфеніги, що робило видання доступним для переважної більшості полонених. З цієї нагоди редакція часопису висловила надію, що «з огляду на низьку ціну «Вільне Слово» найдеться в руках кожного, хто не хоче бездушно валятись гнилою колодою по таборі»[722].

У цей час редакції додавала сил та енергії та обставина, що полонені почали надсилати перші свої пожертви для підтримки свого таборового видання. Так, зокрема, полонений М. Рудик і його колеги, що знаходились поза табором у складі однієї з робітничих команд, надіслали 2,60 марок німецьких (м.н.), за десять днів таборовий часопис повідомив про надходження ще 7,76 м.н.[723]

Нового імпульсу робота з поширення часопису набула після влаштування на майдані в кінці травня 1916 р. книжково-газетного кіоску та організації продажу газет під час концертів і вистав у «Народному Домі». Тоді ж для членів секції було запроваджено курс коректорів[724].

Справою розповсюдження газети у таборі й поза ним займалася Пресова секція, яка з метою поширення серед полонених інших періодичних видань з України (зокрема «Діла», «Українського Слова») долучала їх до кожного примірника «Вільного Слова». Значною мірою це привчило полонених читати не тільки табірний часопис, а й інші українські видання[725]. Після заснування в кінці травня 1916 р. Просвітньої секції, справа розповсюдження часопису перейшла до неї.

З 1 березня і до кінця травня 1916 р. тільки у таборі було продано близько 3000 примірників «Вільного Слова». Крім цього, у таборі також було продано ще 3500 примірників інших українських видань («Вістник СВУ», «Розсвіт», «Розвага», «Українське Слово»), більш як 400 примірників різних брошур і книжок на загальну суму 617,31 м.н.[726]

З травня 1916 р. редактором «Вільного Слова» став відряджений до табору за дорученням СВУ для провадження культурно-освітньої та національно-виховної роботи Зенон Кузеля, якого було призначено головою Просвітнього відділу СВУ. Він також перебрав на себе і догляд за друкарнею. Проте, вже 19 травня ц.р. на засіданні Пресової секції (яка тоді ж була перейменована у Редакційну), до статуту організації були внесені зміни й доповнення, зокрема — створено Раду секції — як її виконавчий орган, і контрольну комісію в складі трьох чоловік. Було також прийняте рішення обирати редактора з числа полонених терміном на шість тижнів, для того щоб дати можливість більшості членів секції пройти стажування на цій посаді. Після цих змін З.Кузеля продовжував залишатися представником табірного Просвітнього відділу в складі редакції[727].

Стрімко змінювалася динаміка періодичності виходу часопису «Вільне Слово»: якщо у березні 1916 р. вона з'явилася двічі[728], то вже починаючи з 1 квітня і до 28 травня — тричі (1, 10 і 20 дні місяця), потім (до 19 серпня) стає щотижневиком і нарешті починає видаватися двічі на тиждень. З серпня 1916 р. наклад газети досягав 3000 примірників, з яких

721 *Павленко П.* Огляд дїяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

722 Зміна у видаванні В[ільного] Слова // Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 10 квітня. Ч.4. С.7.

723 Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 20 квітня. Ч.5. С.7; 1 травня. Ч.6. С.4.

724 Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 липня. Ч.56(115).

725 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.41, 42, 122-131 (Листи і прохання полонених до редакції «Вільного Слова» про виписку газет та висилку літератури).

726 *Павленко П.* Огляд дїяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

727 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.4-6.

728 *Павленко П.* Огляд дїяльності... // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

350 примірників надсилалося до Централі СВУ в Німеччині, 1300 — до трьох українських і трьох змішаних таборів полонених царської армії в Німеччині й Австро-Угорщині, 350 — до п'яти великих робітничих команд і ще 800 примірників — до 600 невеликих команд з табору Зальцведель в Німеччині (у розрахунку один примірник на повний десяток полонених). У випадку меншої чисельності робітничої команди повинна була здійснюватися передплата. Успішно провадився і продаж часопису в таборі — пересічно 200 примірників кожного числа, при чому за весь час існування табору тут було продано 12 тис. примірників «Вільного Слова». З 1 березня і до кінця 1916 р. було надруковано 157 тис. примірників часопису[729].

Ці промовисті числа дозволяють зробити нам висновок, що, не дивлячись на досить складні умови діяльності редакційної секції в таборі, часопис поширював свій вплив не тільки на українських полонених власне Зальцведеля, але й на полонених інших таборів на території Німеччини й Австро-Угорщини. Але насамперед газета орієнтувалась на «зальцведельців» — без різниці чи вони перебували в таборі, чи перебували поза ним у складі робітничих команд. На шпальтах «Вільного Слова» досить часто уміщувались листи полонених до редакції, газета неодмінно повідомляла про надіслання таборянами грошових внесків для підтримки видавничої діяльності у таборі. Так, зокрема, у серпні 1916 р. полонений українець, прізвище якого було приховане під криптонімом «Т.В.М.», дякував редакції та аби «стерти сором із своїх очей» надсилав їй свій денний заробіток — 1,50 м.н. Цей та інші випадки підтримки газети полоненими дозволили редакції зробити справедливий висновок про розуміння таборянами ваги «рідного слова, яке промовляє прямо до серця й розважає тугу на чужій чужині»[730].

На газетних шпальтах знаходилось і місце для посмертних згадок: після того, як 16 серпня 1916 р. пішов з життя від хвороби активний діяч українського таборової громади капітан царської армії Федір Сугак (він виконував обов'язки члена Просвітнього відділу СВУ, був сотником Запорізької січі, секретарем Головної ради табору та членом національної секції) редакція «Вільного Слова» умістила про нього скромний некролог[731]. Для померлого було розпочато збір коштів (зібрано 37,69 м.н.), які рішенням національної секції були передані до фонду учнів українських гімназій[732].

Восени 1916 р. при редакційній секції була створена палітурна майстерня, яка здійснювала оправлення всіх книжок з табірної бібліотеки і виконувала приватні замовлення полонених. Тоді ж з членів секції було утворено видавничу комісію у складі чотирьох чоловік, завданням якої було видання популярних книжок і брошур для полонених. Заходами комісії, зокрема, було видано брошуру «Голос пробудженого українця» накладом 3000 примірників. Одночасно видавнича комісія створила редакційну бібліотеку (113 книжок), організувала передплату 30 періодичних видань різними мовами.

10 жовтня 1916 р. при редакційній секції було створено «Гурток студіювання української мови», члени якого мали сприяти поширенню української мови у таборі[733]. 17 листопада редакційна секція заснувала «Фонд українського шкільництва», який почав збирати кошти шляхом добровільних пожертв на розвиток початкових шкіл в Україні. На кінець 1916 р. на рахунку фонду налічувалося 183,34 нім.мар.

Редакція провадила велике листування з полоненими, намагалася оперативно реагувати на всі події політичного життя в Україні й Росії, висвітлювала злободенні питання табірного побуту й перебування полонених у складі робітничих команд. У свою чергу і полонені поступово почали звертатися частіше до редакції, розповідаючи про свої болючі проблеми та додаючи до листів частину свого мізерного заробітку на підтримку розвитку видавничої

729 *Павленко П.* Огляд діяльності... 1917. 17 лютого. Ч.14(73).
730 Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 26 серпня. Ч.23. С.8.
731 Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 23 серпня. Ч.22. С.8.
732 Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 4 жовтня. Ч.34. С.6.
733 Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч.12(71).

справи в таборі[734]. У цьому зв'язку досить показовим є той факт, що до редакції до кінця 1916 р. надійшло 500 рукописів статей про побут та життя військовополонених. Всі матеріали регулярно (двічі на тиждень) обговорювалися на редакційній колегії, кожен член якої відповідав за свою рубрику. Після обговорення всі статті зберігалися у редакційному архіві.

Заходами редакції часопису було проведено кілька опитувань (анкет) полонених, що перебували у зальцведельському таборі та на робітничих командах. Полоненим пропонувалося відповісти на цілу низку питань, які торкалися широкого кола різних аспектів життя й побуту полонених[735].

Аналіз анкет часопису «Вільне Слово» свідчить про те, що редакції вдалося встановити досить тісний контакт з читацькою аудиторією. Автори часопису намагалися якнайширше відобразити не тільки життя полонених, але й сприяти їхньому формуванню як свідомих громадян вільної України. З іншого боку, ця анкета дає історику важливий матеріал для відтворення «образу» полоненого-українця — встановити вік, соціальне походження, освітній ценз, приналежність до політичної партії чи кооперативного руху, загальний культурний рівень тощо. Виходячи з матеріалів анкети, можна стверджувати, що полонені в цілому високо оцінювали просвітницьку діяльність таборових часописів, відзначаючи, зокрема, що «читають їх багато і слухають теж багато», а «користь те, що ми про все становище знаєм» та «багато дечого почерпнули доброго»[736].

Окрім видання часопису, редакційна секція прикладала багато зусиль, друкуючи безкоштовно безліч афіш, плакатів, бланків та брошур на замовлення різних табірних організацій. Загалом, за підрахунками автора, було видрукувано 17450 примірників різних паперових виробів, прибуток секції склав 447,50 м.н. Крім цього, на початку березня 1917 р. силами членів секції було запроваджено лекції з коректури й журналістики.

На початку січня 1917 р. редакційна секція української табірної організації була реорганізована у Видавниче товариство ім. П.Куліша на чолі з управою. При товаристві діяв Редакційний комітет у складі 8 осіб, що безпосередньо відповідав за підготовку до друку кожного числа часопису. Нагляд за належною витратою коштів здійснювала Ревізійна комісія[737]. Нарешті, спеціальна рада координувала роботу всіх осередків Видавничого товариства[738]. До складу товариства увійшло 40 таборян. Друкарський персонал складався з 5 осіб (три складачі текстів, машиніст і його помічник). Друкарню було переведено на електричне живлення (до цього четверо полонених змушені були власноручно крутити маховик друкарського верстата). З початком 1917 р. було збільшено формат часопису[739].

Оглядаючись назад, «Вільне Слово» у редакційній статті з нагоди виходу 100-го числа писало: «Завдяки «Вільному Слову» мали змогу більш-менш освідомитися кількадесят тисяч полонених українців, як іншою дорогою так освідомитися не змогли б. Освідомилося багато людей і інших націй, а також своєю працею ми звернули на себе увагу громадянства всього культурного світа»[740].

Висновки. Отже, завдяки організаційним зусиллям делегованих СВУ до таборів українських освітян, яким вдалося залучити до співпраці спочатку нечисельне коло полонених українців, стало можливим започаткувати видання таборових газет. За короткий час з числа останніх творилася уповноважена до видання газети структура — пресова секція

734 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.32-35.
735 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.110, арк.32-35.
736 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.135, арк.2, 5.
737 Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 березня. Ч.18(77).
738 ЦДАВО України, ф.4418, оп.1, спр.113, арк.1-15.
739 Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 6 жовтня. Ч.80(139).
740 Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 23 травня. Ч.41(100).

(редакційний комітет), члени якої поступово перебирали на себе основні технологічні операції — від змістовного наповнення та розповсюдження газети, і завершуючи процесом її тиражування (після того, як все потрібне устаткування та друкарський верстат були переміщені з міської типографії до табору). Необхідність полагодження великої сукупності справ в рамках видавничого процесу призвичаїло членів секції до регулярного проведення редакційних зборів (двічі-тричі на тиждень), під час яких відбувалося й обговорення поданих до друку матеріалів.

Слід окремо відзначити, що тиражування таборових видань весь час було збитковим, в силу чого пресові секції всіх таборів отримували регулярні фінансові дотації від СВУ на видавничі потреби. З плином часу ці дотації були зменшені з огляду на те, що частина коштів пресові секції відшкодовували шляхом реалізації накладів, а також завдяки виготовленню у таборових типографіях різної поліграфічної продукції. Ще одним джерелом грошових надходжень на видавничі потреби були пожертви полонених, які в такий спосіб виявляли свою вдячність пресовим секціям за їх роботу. Але попри всі ці надходження ніколи не були настільки значними аби покрити всі видавничі видатки

З моменту свого заснування таборові газети ефективно виконували функції двостороннього комунікатора між українськими таборовими організаціями і розкиданими на обширній площі робітничими командами з числа таборян, а крім того вони виступали надзвичайно дієвим засобом національного освідомлення полонених українців, сприяючи їх об'єднанню спочатку в рамках окремих гуртків, а потім й всієї української громади. Водночас таборові часописи здійснювали й потужний мобілізаційний вплив на полонених українців, виконавши таким чином всі ті завдання, які перед ними ставились СВУ і проводом українських таборових організацій.